

בנה ביתך: פוליטיקה גדולה ופוליטיקה קטנה במאבק נגד אפליה בקרקע

נטע זיר

הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב

רון שמיר

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

הפוליטיקה, באופנים שהורגלנו לחשוב עליה ובמקומות שלמדנו לאתרה, מאבדת בהדרגה מתוקפה כמפתח להבנת תהליכים של שינוי חברתי. נהגנו למקם אותה במסודות של סוכנים מורשים: בבית המחקרים, במפלגות, במשרדי ממשלה ובארגוני עובדים. אך כל מי שמתבונן בפוליטיקה בדרך זו – מלמעלה – מחמיץ את האינטנסיביות של כוחות חדשים המניעים אותה, ואת צמיחתה מתוך פרקטיקות של ארגון-עצמי (Beck 1994, 17–18). כך גם ביחס לתודעה הפוליטית ולאופן שבו היא נצרפת ומשועתקת באמצעי התקשורת: כותרות העיתון בוחנות בשבע עיניים את דבר ראש הממשלה, את מסעות שר החוץ, את תוכניות שר החינוך ואת גורלן של עתירות לבג"ץ. וכל כותרת, כל דיון, כל מאמר מערכת, כל כתבה, מאשרים את עוצמתה של הפוליטיקה, המצויה "שם". אך האם ייתכן כי לעתים תכופות מדי אנו תרים אחר הפוליטי במקום הלא-נכון, בעמודים הלא-נכונים של העיתון?

חוקרים בעלי עמדות תיאורטיות ואידיאולוגיות שונות נוטים לענות על שאלה זו בחיוב, ולהכיר בכך כי המודרניות המאוחרת מאופיינת, בין השאר, בפוליטיקה "חדשה". פוליטיקה זו, כשהיא מכוונת לשינוי חברתי, אינה מבוססת בהכרח על מוביליזציה של המונים ועל שכנוע אידיאולוגי, אלא על יוזמותיהם ממוקדות-המטרה של ארגוני מומחים, על קואליציות אדר-הוק של קבוצות פעילים-מקצועיים, ולעתים על פעולותיהם של יחידים העוסקים בפרקטיקות של "שינוי-קטן" (micro-change). יתר על כן, נראה שקיימת תמימות דעים מרשימה בהיקפה על שקיעתה של הפוליטיקה ה"ישנה" – זו המבוססת על מפלגות-המון, על תנועות וולונטריות בעלות בסיס חברתי רחב ועל ארגונים פורמליים של מעסיקים ומועסקים. אם בעבר שימשו מפלגות-המון ותנועות חברתיות מרכז ברור, ולעתים אף בלעדי, לאקטיביזם אזרחי – הרי היום חלה שחיקה במרכזיותן של תנועות הנשענות על גיוס מסיבי של פעילים ועל תמיכה ציבורית נרחבת כאמצעי לשינוי חברתי. התנועה

החברתית לא נעלמה, אך לצדה פועלים יחידים, קבוצות וארגונים המפעילים אסטרטגיות פעולה מגוונות ומאורגנות אך למחצה.

עם זאת, הדעות חלוקות באשר למקורותיה, למשמעותה ולתוצאותיה של פוליטיקה חדשה זו. יש הרואים בתהליך זה ביטוי לנסיגתה של הספירה הציבורית בכלל, ושל המדינה בפרט, מפני כוחות השוק ומגמות האינדיבידואליזציה שהם מעודדים. חוקרים במסורת זו, המזוהים לעתים עם חשיבה קומוניטרית, רואים בדאגה את התפתחותו של "אדם פסיכולוגי" המחליף את ה"אדם הסוציולוגי": אינדיבידואל בעל אוריינטציה של דאגה לפנימיותו, לבריאותו הנפשית והגופנית, המעדיף להתכנס בדל"ת אמותיו, להשקיע בעצמו ובסביבתו המיידית ביותר, ולהקטין את מחויבותו ל"טוב המשותף", לקהילה ולאינטרס הציבורי הכללי. חוקרים ממסורת זו נוטים, בדרך כלל, לככות את מותה של החברה האזרחית שעליה כתב דה-טוקוויל בספרו על הדמוקרטיה באמריקה (Tocqueville 1974) — חברה אזרחית המצטיינת בחינניות רבה, בכל הקשור להשתתפות אזרחית בארגונים, במועדונים ובאגודות וולונטריות (Lasch 1979; Lichterman 1995).

מעברו השני של המתרס ניצבים חוקרים בעלי אוריינטציה פוסט-מודרניסטית, הרואים בפוליטיקה החדשה דפוס של אקטיביזם חברתי המכרסם, לרוב בחשאי ובאקראי, במבנים הגמוניים. מלות המפתח הן "חתרנות" ו"העצמה אישית", ורק אלה אפשריות ומעשיות בתנאי הקפיטליזם המאוחר, על המבנים הביורוקרטיים התומכים בו. במידה רבה, העמדה הפוסט-מודרניסטית מבטאת יאוש לנוכח עוצמתם של המנגנונים הכלכליים והפוליטיים הנוכחיים — עוצמה הנובעת דווקא מהעדרו של מרכז ברור, ומכוחם של מנגנונים אלה לחדור לפינות הסמויות ביותר של ההווה האנושית. שינוי חברתי, ואפילו אקטיביזם חברתי בלבד, נתפסים מנקודת מבט זו כמלחמת גרילה של יחידים ושל קבוצות ממוקדות-מטרה, המוצאים את הסדקים המתאימים לאתגור הסדר הקיים, לשינוי טיפין-טיפין או, לפחות, להקניית התחושה של העצמה אישית למי שמצליח להתחמק או להערים על מנגנוני הפיקוח ההגמוניים (Handler 1992; Mouffe 1992).

כללית, נראה ששתי גישות אלה מתמודדות עם המציאות המתהווה בחברה האזרחית על פי דגם התייחסות אמריקני — דגם המניח את חולשתה ההיסטורית של המדינה, ואת חיוניותה היחסית של החברה האזרחית בארצות הברית. מבחינה זו, ייתכן כי גישתו של אולריך בק (Beck 1994), המבוססת על היסטוריה של מדינה גרמנית חזקה, עשויה להיות רלוונטית יותר לצורכי ניתוח "מקומי" ישראלי. הסוגיות הציבוריות של העתיד, אם להאמין לבק, לא ייקבעו בידי מנהיגים מרחיקי ראות ולא יהיו תוצאה של מאבקים פרלמנטריים; הם יונחו על סדר היום הפוליטי בידי קבוצות אזרחים וארגונים ועמותות ממוקדי-נושא, אשר יתעמתו לעתים בינם לבין עצמם על "הדרך הנכונה", יתפלגו ויתאחדו, ובעיקר יתייסרו בספקות ובביקורת עצמית. במאבקים כגון אלה, באסטרטגיות מגוונות ומאורגנות אך למחצה, מתגבשת פוליטיקה חדשה. בק מכנה פוליטיקה זו "תת-פוליטיקה" — מושג הבא לתאר פעולה פוליטית הצומחת מלמטה, ומונעת על ידי סוכנים שמצויים

מחוץ למבנה הפוליטי המסורתי, ואשר משתתפים באופן פעיל כעיצוב מדיניות, בחלוקת העוצמה החברתית ובקביעת סדר היום הפוליטי (שם, 23).

במאמר זה אנו מבקשים לבחון את הרלוונטיות של הפוליטיקה החדשה לניתוח אקטיביזם חברתי נגד אפליה על בסיס אתני-לאומי בישראל. נעשה זאת באמצעות התחקות אחר מקרה-מבחן אחד: המאבק נגד הניסיון למנוע מערבים אזרחי ישראל להתגורר ביישוב הקהילתי קציר שבאזור נחל עירון. המאבק נגד אפליית הערבים בקציר מזמן אפשרות מעניינת לעמוד על טיבה של הפוליטיקה החדשה, מאחר שהוא מתנהל בשנים האחרונות בשני מסלולים המייצגים שתי גירסאות שונות של אקטיביזם חברתי. מצד אחד, תלויה ועומדת בבית המשפט העליון עתירה של האגודה לזכויות האזרח, בשמם של בני הזוג עאדל ואימאן קעדאן, אשר נדחו על ידי היישוב קציר עקב היותם ערבים.¹ העתירה מבוססת על הטענה, כי אין מקום להמשך המדיניות שהיתה ציר מרכזי בציונות במשך כמאה שנה, קרי: הקמת יישובים יהודיים לצורך יצירת חיץ גיאוגרפי בפני רצף של התיישבות ערבית. מצד אחר, משפחה ערבית אחרת, משפחת מחאמיד, רכשה קרקע ובנתה בית בקציר, לאחר שיהודי ביצע בעבורה את עסקת הרכישה. פרשה אחרונה זו התפרסמה בעת מסירת הבית למשפחת מחאמיד בטקס פומבי, שלאחריו ניסו אנשי קציר למנוע את המסירה באמצעים משפטיים.

ניתוח הפרקטיקות השונות שנקטו במאבק נגד קציר, במונחים של פוליטיקה חדשה, טעון הסבר. כללית, נראה שקיימת הסכמה רחבה בין חוקרים, כי ההיסטוריה של החברה הישראלית היא היסטוריה של "מדינה חזקה" (Horowitz and Lissak 1989; Grinberg 1991). חברה המאורגנת סביב מדינה חזקה מאופיינת בתלות גדולה במדינה, כאשר זו האחרונה מתייצבת כמחלקת טובין וקובעת את אופיו של השוק הכלכלי. פעולות אלה של המדינה כרוכות במנגנונים ממוסדים וביורוקרטיים המתווכים בינה לבין האזרחים, והמדינה אף ניכרת ביכולתה הגבוהה לעצב ולקבוע את סדר היום הציבורי. בחברה כזו מיטשטשים הגבולות בין המדינה לחברה: המדינה נתפסת כהתגלמות החברה וכמקור מרכזי ובלעדי לארגון הזהות החברתית. ערעור על הגמוניית המדינה, כמארגנת הלגיטימית של הזהות, נתפס כאיום המסכן את עצם קיומה של החברה. לפיכך, חברה המאורגנת סביב מדינה חזקה מתאפיינת בפעולה מתמדת להומוגניות תרבותית, המוגדרת בצלמן של הקבוצות השולטות במדינה. במקביל, קיומה של מדינה חזקה כרוך בחולשתם היחסית של יחידים ושל קבוצות וארגונים הפועלים בחברה האזרחית. התרבות הפוליטית, המתפתחת בתנאים אלה, מזהה את הנכונות להשתתפות אזרחית עם "תרומה למדינה" (ראו יונה וספורטא בגיליון זה), מניחה את קיומן של מפלגות-המון ממוסדות כמנגנון ההשתתפות הפוליטי המרכזי, ומאופיינת במידה מסוימת של פטאליזם בכל הנוגע ליכולתם של כוחות "לא-מאורגנים" להשפיע או לשנות את הסדר הקיים. במלים אחרות, חברה אזרחית כזו מאפשרת מרווח צר למדי של

¹ החלטה התפרסמה במארכ 2000. ראו אחרית דבר.

אפשרויות לאקטיביזם חברתי המכוון לשינוי חברתי, להשפעה על מדיניות ציבורית או להשתתפות בקביעת סדר היום הפוליטי.

עם זאת, נראה שחוקרים שונים מסכימים, עקרונית, כי בשני העשורים האחרונים מתרחש תהליך ברור של שחיקת מרכזיותה של המדינה הישראלית. הסמן הבולט ביותר של תהליך זה הוא כלכלי. החל בשנות השמונים נרשם בחברה הישראלית מעבר חד לכלכלת שוק ניאוליברלית המאופיינת, בין השאר, בעלייתה של אידיאולוגיית הפרטה של חברות ממשלתיות, בהתרסקות כוחם של עובדים מאורגנים, ובעליית משקלם של גורמי שוק שונים בעיצוב המדיניות הכלכלית ובקביעת אופייה התרבותי של החברה הישראלית (רם 1999). סמן נוסף לתהליך של שחיקת מרכזיותה של המדינה הוא האתגר הפוליטי שהציב הימין הישראלי למדינה, החל בשנות השבעים. בעקבות מלחמת 1967, נותקה החפיפה שהתקיימה עד אז בין ישראל כמדינת לאום ריבונית לבין "ארץ-ישראל" – יחידה לאומית-טריטוריאלית, החורגת בהיקפה מגבולות הריבוניות הלגיטימית. בפער זה, שבין המדינה כריבון לבין הטריטוריה שבשליטתה האפקטיבית, התגבשו פרקטיקות לאומניות שכרסמו במעמדה ההגמוני של המדינה (מגוש אמונים כתנועת-המון ועד פעולתם של מיליונרים הרוכשים קרקעות בשטחים הכבושים ומקצים אותן ליהודים).²

החל בראשית שנות השמונים מתרחבים אם כן הסימנים לכרסום הולך וגובר במרכזיותה של המדינה כסוכנת תרבות אקסקלוסיבית, המעצבת חברה בצלמה ומסוגלת לדחוק לשוליים, לדכא, או לשלול את הלגיטימיות של ניסיונות לעיצוב מובחנת אתנית, לאומית או תרבותית "מחוץ" למסגרת המדינתית. במקביל, מסתמן שינוי משמעותי בדפוסי הפעולה הפוליטית המתממשים בחברה האזרחית. החל בשנות השמונים ניכר בישראל גידול משמעותי בפעילותם של ארגונים וולונטריים לא-ממשלתיים, המבקשים לקדם נושאים ציבוריים מגוונים, להגן על מיעוטים מקופחים ולקדם את עניינין של קבוצות אוכלוסייה שונות. תפקידם של ארגונים אלה בעיצוב מדיניות ציבורית אינו מבוטל, אך הם עדיין לא מיקדו תשומת לב מחקרית מספקת, ובעיקר הם לא זוהו דיים כמוקדי פעולה פוליטית. אנו עדיין מחפשים את הפוליטיקה "שם", בעמודים הלא-נכונים של העיתון. אבל בעודנו עוקבים ומתווכחים ומתלבטים על משמעותה של ה"מהפכה החוקתית", למשל, או על היחס בין דת למדינה בישראל – נדחקת לקרן זווית העובדה, כי כמה מהנושאים הנוצרים ביותר במדיניות הציבורית, וכמה מיוזמות החקיקה החשובות ביותר של השנים האחרונות, הועלו על סדר היום, תוכננו, נוסחו וקודמו באמצעות קבוצות וארגונים לא-מדינתיים ולא-מפלגתיים. ארגונים אלה פועלים תוך הקמת קואליציות אד-הוק (למשל, בסוגיית הפשרת הקרקעות החקלאיות), תוך יצירת קשרי עבודה ושיתוף פעולה בין סוכנים הממוקמים במדינה לבין אחרים שאינם חלק ממנה (למשל, הליך החקיקה של חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות), ותוך בנייתם של

² אנו מודים לאחד הקוראים-שופטים על הערתו לעניין זה. עוד על ההבחנה בין מדינת ישראל לארץ-ישראל ראו Kimmerling 1985.

מנגנוני שוק המייתרים או לפחות עוקפים את הצורך בהזדקקות למוסדות המדינה (למשל, האופן שבו מתפתחים מנגנונים המאפשרים קבורה חילונית ונישואין לא־אורתודוקסיים). שיוכן של פרקטיקות אלה ל"פוליטיקה חדשה" נשען על זיהוי האינטנסיביות הגוברת של פעולת החברה האזרחית בישראל, ובמיוחד על מיקומם של יזמי השינוי החברתי, קרי: מובחנותם ועצמאותם ממנגנוני המדינה ומסוכני השינוי הפוליטי הקלסיים, כדוגמת מפלגות. עם זאת, נקודת המוצא שלנו היא כי הפוליטיקה החדשה, או התת־פוליטיקה כפי שנכנה אותה בעקבות בק, אינה עשויה מקשה אחת. ניתן לאתר גירסאות שונות ואוריינטציות שונות במסגרתה. משתנה מבחין מרכזי הוא בין תת־פוליטיקה "קלסית", המבוססת על מוביליזציה עממית (grassroots) ועל תנועות חברתיות בעלות בסיס חברתי רחב למדי (הן של פעילים והן של תורמים ותומכים), לבין תת־פוליטיקה "חדשה" המבוססת על יזמות "פרטית" – בעיקר על פעילותם של ארגונים מקצועיים ממוקדי־מטרה הממומנים תדיר על ידי קרנות בינלאומיות, ומפעילים מספר מצומצם יחסית של פעילים בשכר ומומחים בתחומים שונים. דפוס פעולה טיפוסי של ארגונים אלה, לפחות בישראל, כרוך תדיר בייצוגייתר משפטי ובפיתוח מחלקות משפטיות חזקות, תוך הרכבת קואליציות אד־הוק ורשתות של שיתוף פעולה ושל החלפת מידע.

טענתנו היא שהחברה האזרחית בישראל, לפחות בשנות התשעים, מבוססת בעיקרה על תת־פוליטיקה מהטיפוס השני ולא על פעילות עממית "מלמטה"³. גם התת־פוליטיקה מן הסוג החדש אינה עשויה מקשה אחת, וניתן לאתר במסגרתה גירסאות שונות ואוריינטציות שונות של פעולה פוליטית. למשל, משתנה מבחין נוסף, שיעסיק אותנו בהמשך המאמר, הוא בין פעולה תת־פוליטית מכוונת־מדינה לבין פעולה תת־פוליטית מכוונת־קהילה. עם זאת, טענתנו היא כי הן הנשאים והן הנהנים העיקריים מתת־הפוליטיקה החדשה הזו, שאינה נשענת על פעילות עממית רחבה, הם יחידים המשתייכים למעמד הבינוני החדש. יחידים אלה מקיימים זיקות וקשרים "רוחביים" מגוונים, וזהותם אינה חופפת באופן ברור את הקטגוריות הישנות של ימין ושמאל, ושל שיוך אתני או מעמדי. פלח אוכלוסייה זה, המתאפיין במגמות של אינדיבידואליזציה, מוגן יחסית מפני הסכנות החברתיות של התגברות מגמות ניאוליברליות המובילות לאי־שוויון חברתי־כלכלי; והוא אף מסוגל להשתמש לצרכיו בהזדמנויות הנפתחות עקב התחזקות כלכלת השוק.

המאבק נגד מדיניות ההתיישבות בקציר מזמן לנו אפשרות לבחון שתי גירסאות של

³ דוגמאות לפעילות פוליטית על בסיס חברתי רחב יחסית הן תנועות גוש אמונים ושלום עכשיו, בשנות השבעים והשמנים, או, להבדיל, התארגנותם קצרת הימים של הסטודנטים ב־1999 ואפיונים מסוימים של המאבק למען זכויות הנכים; דוגמה הפוכה באה לידי ביטוי בדיווח מהעת האחרונה על שיעור השתתפותן וחברותן של נשים בארגוני נשים. תחת הכותרת "ארגוני הנשים מנותקים מהנשים", פרסם הארץ (25.10.99) ממצאים ממחקר של הדר צמרת ורובי נתנון מהמכון הישראלי למחקר כלכלי וחברתי. מנתונים אלו עולה, כי "ארגוני הנשים תופסים חלק מזערי בחייהן של הישראליות", כי נשים רבות אינן מודעות לקשר ההדוק שבין הארגונים להישגים שונים הנוגעים למצבן של נשים בחברה הישראלית, וכי שיעור ההשתתפות של נשים בארגונים השונים הוא קטן ביותר.

פעולה תת-פוליטית הנשענת על ידע ומומחיות, ולא על בסיס תמיכה חברתית רחב (ערבי ו/או יהודי). שני מסלולי פעולה אלה נשענים על יזמות וולונטרית, ועל שיתוף פעולה בין מומחים להדיוטות. העתירה לבג"ץ הוגשה, כאמור, על ידי האגודה לזכויות האזרח, הפועלת בסוגיות שונות של אי-שוויון ואפליה בישראל. לעומת זאת, רכישת הקרקע בשביל משפחת מחאמיד נעשתה בחסות עמותה ערבית-יהודית ששמה אל-בית, אשר ממקדת את פעילותה בבעיות הקרקע והדיור של האוכלוסייה הערבית בישראל ובהפרות של סעיף 13 של ההצהרה האוניברסלית של זכויות האדם – סעיף המבטיח את זכותו של כל אדם לחופש תנועה ולמגורים. שני הארגונים אינם מפלגתיים, והם אינם בנויים על גיוס מסיבי של פעילים או על תמיכה עממית רחבה. ארגונים אלה נשענים על מספר מצומצם של פעילים, על מיומנות מקצועית של מומחים בתחומים שונים (עם ייצוגי-יתר טיפוסי של משפטנים), ועל גיוס יחידים (במקרים הנידונים, קעדאן ומחאמיד) לפעולה ציבורית נקודתית או למאבק משפטי המתבסס על מקרה-מבחן מתאים.

בחלקו הראשון של המאמר נציג את הרקע הכללי למאבק סביב זכותם של ערבים להתגורר בקציר, ונפרט את השתלשלות האירועים בשני מסלולי הפעולה שהוצגו לעיל. בחלק השני נשווה בין שני מסלולי הפעולה הללו, ונבודד את האלמנטים השונים המאפיינים אותם. מטרתה של השוואה זו היא לפתח את המושג "תת-פוליטיקה" מעבר להבחנה כי מדובר באקטיביזם חברתי לא-ממוסד הצומח "מלמטה", ומעבר להבחנה הבסיסית בין תת-פוליטיקה המבוססת על מוביליזציה עממית לבין זו המבוססת על ארגוני מומחים. בחלקו האחרון של המאמר נדון ביחס שבין שתי צורות הפעולה הנזכרות, כבסיס לכירור מקורותיה החברתיים של התת-פוליטיקה הישראלית. נטען, כי המקרים של קעדאן ומחאמיד מצביעים על מגמה חדשה, שבה תת-פוליטיקה מתגבשת תוך קיום זיקה לתהליכי שחיקת מרכזיותה של המדינה הישראלית, ותוך צמיחתם של כוחות וגורמים חברתיים חדשים הקובעים את סדר היום הציבורי בישראל. נסיים את המאמר בהצבעה על דילמות מסוג חדש הנובעת ממגמה זו, ובמרכזן – החשש כי היחלשות המדינה, מצד אחד, ועליית כוחו של המעמד הבינוני, מצד אחר, יותירו את הקבוצות החברתיות החלשות ממילא בעמדה חלשה עוד יותר, בכל הנוגע ליכולתן להיטיב את מצבן.

סיפור המעשה

משמעותו העקרונית של המאבק על זכותם של ערבים להתגורר ביישוב קציר נוגעת בטיב היחסים בין הרוב היהודי לבין המיעוט הערבי בישראל, וכן בחוקיותו של משטר ההפרדה הקרקעית המונהג במדינה. בישראל ננקטת מדיניות קרקעית ארוכת שנים של הקצאת אדמות מדינה להקמת יישובים המיועדים למגורי יהודים בלבד. מדיניות זו, שבמסגרתה מוקמים בעיקר יישובים המבוססים על מידה זו או אחרת של שיתופיות, מסתייעת במנגנונים שונים, והיא מייצגת חזון לאומי-ציוני עליון של פיזור יהודים ברחבי הארץ. אדמות המדינה נתפסות

לא רק כמשאב ליישובם הפיסי של יהודים, אלא אף ככלי מרכזי בטרנספורמציה הכלכלית והחברתית שלהם — טרנספורמציה הקשורה לתהליך בניית האומה.⁴ מאחר שרוב האדמות בישראל מצויות בבעלות המדינה, ומאחר שהמדינה — באמצעות מינהל מקרקעי ישראל — מנועה מלהקצות את הקרקע תוך שימוש בקריטריונים מפלים (כגון לאום או מין), התבססו במשך השנים מנגנונים שאפשרו לעקוף מגבלות אלה.⁵ המנגנונים המרכזיים לעניין זה הם הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, מצד אחד, ואגודות שיתופיות (או עמותות), מצד אחר; לאלה וגם לאלה מוחכרות ברגיל קרקעות מדינה, והחכרה זו היא המאפשרת את עקיפת הקריטריונים הלא-מפלים.

הסוכנות היהודית לארץ-ישראל היא גוף בעל סטטוס מיוחד, הפועל לקידום ענייניו של העם היהודי בישראל ומחוצה לה, ומתקיים מתרומות של יהודים היושבים בחו"ל. הקניית הזכויות בקרקע לסוכנות מאפשרת לה לייחד אותן, כמו גם את השקעות התשתית והפיתוח, למתיישבים יהודים. בצד החכרת הקרקע לגוף זה מתקיימת, כאמור, החכרה דומה לאגודות שיתופיות (או עמותות). אגודות אלה אוטונומיות להחליט מי יתגורר ביישובים שיוקמו על הקרקעות שהוחכרו להן, ואף מי זכאי, עקרונית, להשתמש בקרקעות לצורך מגורים (ראו רבינוביץ בגיליון זה). לעתים קרובות שני המנגנונים מופעלים באופן משולב, כלומר: המדינה מעבירה את הזכויות בקרקע לסוכנות, וזו מעבירה אותם הלאה לאגודה השיתופית. זו גם המתכונת שבה הוקם היישוב קציר, יישוב קהילתי הממוקם כאמור באזור נחל עירון, בסמוך לריכוז גדול של יישובים ערביים.

ב-1993 פנה עורך הדין תאופיק ג'בארין ליישוב קציר, וביקש לרכוש שם מגרש במסגרת פרויקט "בנה ביתך". כשעמדה על זהותו הערבית של האיש, הודיעה לו ועדת הקבלה של היישוב כי האתר מיועד להתיישבות יהודים בלבד. עורך הדין ג'בארין איים בפנייה לבג"ץ, ובסופו של דבר אכן קיבל מגרש ומבנה מגורים בחלק היישוב הקרוי "הגבעה המרכזית". בשטח זה, מינהל מקרקעי ישראל מחכיר את הקרקע ישירות לתושבים.

ב-1995 ביקשה משפחה נוספת לרכוש מגרש ביישוב. עאדל ואימאן קעדאן, בני זוג מבאקה אל-גרבייה, ביקשו לרכוש מגרש בשכונה הממוקמת על גבעה המכונה "הגבעה המערבית". הקצאת הקרקעות בשטח זה, שלא כמו הקרקעות בשכונה שבה מתגוררת משפחת ג'בארין, מנוהלת על ידי הסוכנות היהודית. מדיניותה של הסוכנות היא, כאמור, לייחד את היישובים שבניהולה, המוקמים על קרקע ציבורית, ליהודים בלבד. לפיכך, סירבה ועדת הקבלה של היישוב לאשר למשפחת קעדאן רכישת מגרש באתר. בתגובה, ביקשה משפחת קעדאן סיוע משפטי מעורך הדין תאופיק ג'בארין. ג'בארין החליט שלא לטפל בעניין לבדו, והפנה את בני הזוג לקבלת ייצוג משפטי מידי האגודה לזכויות האזרח. הוא סבר כי בשל ההיבטים העקרוניים של המקרה, ארגון זכויות אזרח, הפועל לקידום שוויון

⁴ על מדיניות קרקע כאמצעי להגשמת יעדים לאומיים בישראל ראו קדר 1998; Yiftachel 1998; יפתחאל וקידר בגיליון זה.

⁵ על דרכים ישירות ועקיפות לאפליית ערבים בתחום הדיור ראו Kretzmer 1990.

קבוצתי, מתאים יותר לייצוג בתיק זה. יתר על כן, להערכתו, היה עדיף לשתף משפטנים יהודים כדי למנוע רושם כאילו יהודים וערכים עומדים משני צדי המתס. האגודה לזכויות האזרח ראתה במקרה קעדאן תיק-מבחן, המאפשר להעלות לסדר היום הציבורי את האפליה במדיניות הקרקע הציבורית בישראל, והחליטה להעניק ייצוג משפטי כמבוקש. עורך הדין ג'בארין נותר מעורב, מאחורי הקלעים, בפרטי העתירה לבג"ץ, ובפועל נעשה הייצוג בעתירה בתיאום עמו.

במקביל, ג'בארין החל לפתח מסלול פעולה חשאי, ולא שיתף בפרטיו את עורכי הדין מטעם האגודה. ג'בארין יצר קשר עם פתחי מחאמיד, שביקש אף הוא לרכוש מגרש בגבעה המערבית. אך בניגוד למשפחת קעדאן, ובעצתו של ג'בארין, מחאמיד לא פנה לבג"ץ לאחר שנדחה בידי ועדת הקבלה של קציר. ג'בארין הפגיש את מחאמיד עם אורי דייויס, פעיל בעמותת אל-בית. עמותה זו, שהוקמה ביוזמת ג'בארין ודייויס, ביקשה להתמקד בבעיות הקרקע והדיור של האוכלוסייה הערבית בישראל (ראו בעניין זה מאמרו של רבינוביץ 1999). במסגרת זו, נולד הרעיון להפעיל את דייויס כשליח נסתר (מושג משפטי מוכר ולגיטימי בדיני השליחות, להלן עמ' 54), אשר ירכוש את המגרש בקציר בשביל מחאמיד. כך, במקביל לערוץ המשפטי הפומבי שבו תפצל ג'בארין, באמצעות האגודה לזכויות האזרח, את המשפט החוקתי של ישראל — הוא סלל ערוץ משפטי נוסף, שבו תפצל את המשפט המסחרי של ישראל.

אם כן, החל ב-1995 הניע תאופיק ג'בארין שני מסלולי התנגדות למדיניות הטוהר האתני של היישוב קציר, וכן שני גויים של שבת שהופקדו על כל אחד מן המסלולים: עורכת הדין נטע זיו מהאגודה לזכויות האזרח, שייצגה את משפחת קעדאן (הח"מ), ואורי דייויס, שפעל בשליחותה של משפחת מחאמיד.

כרוניקה: בין קציר לירושלים

הכרוניקה המתוארת להלן טיפוסית להתקדמותו של הליך שיפוטי. התקדמות זו מותירה לעתים מזומנות את הצד המבקש סעד בתחושה כי עניינו נידון בעצלתיים, וכי אין בכוחו להשפיע על קצב הדיון. ביוני 1995 ביקשו עאדל ואימאן קעדאן סיוע משפטי מן האגודה לזכויות האזרח. האגודה החליטה, ללא קשיים מיוחדים, לייצג את בני הזוג בערכאות. היה ברור כי מדובר בסוגיה שעניינה זכויות יסוד של הפרט — אפליה על בסיס לאומי — וכי בג"ץ הוא הפורום המתאים לבירורה. בעת הדיונים באגודה על דרכי ניהול התיק, נידונה בהרחבה המשמעות העקרונית של העלאת אחד מיסודות הציונות — עידוד התיישבות יהודית על קרקע מדינה — לבחינה משפטית.

העתירה הוגשה באוקטובר 1995, בתום התכתבות של חודשים אחדים עם הרשויות. לבקשת העותרים ניתן, במעמד צד אחד, צו ביניים שהורה לשמור בעבור משפחת קעדאן מגרש ביישוב קציר, למקרה שיזכו בעתירתם. הזוג קעדאן יוצג על ידי עורכי הדין של

האגודה לזכויות האזרח. לעתירה השיבו פרקליטות המדינה, שייצגה את מינהל מקרקעי ישראל, ועורכי דין מהשוק הפרטי שייצגו את המוסדות האחרים: עורכי הדין ממשרד ש. הורביץ בתל-אביב ייצגו את הסוכנות היהודית; משרד פורת-חכם מחדרה ייצג את המועצה המקומית טל-עירון, ומשרד תורג'מן-שטילמן מתל-אביב ייצג את האגודה השיתופית קציר. הדיון ראשון בעתירה התקיים ביוני 1996, ודיון נוסף נערך במאוס 1997. על אף שכל אחד מן הדיונים נפתח בהצגת טענותיהם המשפטיות של הצדדים, היה ברור מלכתחילה שבית המשפט מעדיף להימנע מהכרעה שיפוטית בסוגיה, וכי הוא מעודד הסדרה של העניין מחוץ לכותלי בית המשפט, בצורת הסכמה הדדית בין הצדדים. השופטים האיצו בעורכי הדין להתאמץ בכיוון זה, ובמקביל הורו לצדדים להגיש את סיכום טענותיהם בכתב. הגשת הסיכומים התעכבה במשך חודשים רבים, והיתה מלווה בבקשות דחייה, בבקשות הארכה ובבקשות תגובה שונות.

בפברואר 1998 התקיים דיון נוסף בעתירה. במהלכו אמר נשיא בית המשפט העליון, השופט אהרן ברק, כי מדובר באחת ההחלטות הקשות ביותר שנתקל בהן, וכי הציבור בישראל אינו "בשל" להכרעה בתיק. השופטים חזרו על המלצתם להסדיר את הסכסוך בין הצדדים מחוץ לכותלי בית המשפט. בתום הדיון החליט בית המשפט, כי ייעשה ניסיון להגיע לפשרה בתוך חודשיים, וכי ימונה מגשר אשר ילווה את הצדדים בתהליך זה. למחרת הדיון, ב-2 בפברואר 1998, מונה עורך הדין י. בר-סלע למגשר במחלוקת. במרוצת עשרת החודשים הבאים התקיימו בפניו כחמש ישיבות גישור, וכל המעורבים בתיק — המגשר, העותרים, נציגי הסוכנות, המדינה והיישוב, על עורכי דינם — אף ביקרו בקציר. הליכי הגישור התאפיינו בדחיות חוזרות ונשנות, והחודשיים שהקציב בית המשפט לצדדים נמתחו לעשרה חודשים, בין היתר עקב קשיי תיאום פגישות עם הסוכנות ופרקליטיה.

גם בתקופה זו המשיכו העותרים בהמתנתם להתקדמות ההליכים השיפוטיים. כשראו כי ההליכים מתמשכים מעבר למצופה, ולאחר שנוספה בת למשפחה, החלו העותרים להרחיב את הבית בבאקה אל-גרבייה, שבו גרו. בסופו של דבר נכשל הגישור. כל ההצעות שהוצעו על ידי המדינה, הסוכנות והיישוב קציר למשפחת קעדאן נדחו, משום שהן התייחסו למגרשים שנמצאו מחוץ לשטח המוניציפלי של היישוב, או מחוץ לשטח המאושר לבנייה למגורים על פי תוכנית המתאר. משמעותן של הצעות אלה היתה שימור המצב הקיים, ולפיו ערבים אינם יכולים לגור בשטח השייך לאגודה שיתופית יהודית. ישיבת הגישור המסכמת נערכה בדצמבר 1998. בו ביום שלח עורך דינם של בני הזוג קעדאן הודעה לבית המשפט על כישלון הגישור, וביקש כי יינתן פסק דין בתיק. עד דצמבר 1999, תקופת כתיבת מאמר זה, נמנע בג"ץ מלהחליט בעתירה, והיא עדיין תלויה ועומדת.

כרוניקה: בין קציר לחדרה

אורי דייויס חזר להתגורר בישראל בדצמבר 1994. זמן קצר לאחר מכן פגש את ג'בארין,

פגישה שבבקבותיה הוחלט להקים את עמותת אל-בית והוחל כגיבוש עקרונות פעילותה. במסגרת זו נולד הרעיון להשתמש בדיני השליחות, כדי לאפשר לערבים לרכוש מגרשים בקציר.

דיני השליחות מוסדרים בישראל במסגרת המשפט האזרחי, בחוק השליחות התשכ"ה-1965. שליחות מוגדרת כ"ייפוי כוחו של שולח לעשות בשמו או במקומו של שולח פעולה משפטית כלפי צד שלישי". החוק גם קובע, כי "כל פעולה משפטית יכולה לשמש נושא לשליחות חוץ מפעולה שלפי מהותה או על פי דין יש לבצעה אישית". סעיף 7 לחוק השליחות מכיר בקיומה ובתוקפה של שליחות נסתרת, קרי: שליחות שבה הצד השלישי — זה שכלפיו מבוצעת השליחות — אינו יודע על קיומה של שליחות, או אינו יודע את זהות השולח. במשתמע, הכרה משפטית זו נובעת מן ההבנה כי מנגנוני המסחר והשוק יוצרים, ולעתים אף מחייבים, מצבים שבהם שולח מעוניין להסתיר את זהותו. סעיף 7 האמור עוסק אם כן בחובותיהם ובזכויותיהם של השולח והשליח הנסתר — זה כלפי זה — ומניח כי הפעולה המשפטית, שבוצעה במסגרת השליחות, תקפה.

ג'בארין הכיר את פתחי מחאמיד, קבלן בניין שביקש לרכוש מגרש בקציר בשביל משפחתו. בעקבות המלצתו של ג'בארין, פנה מחאמיד לוועדת הקבלה של היישוב ונדחה. ג'בארין הפגיש בין מחאמיד לדייויס, ובשיחות המשותפות שקיימו השלושה, ולאור יחסי האמון שנוצרו ביניהם, הוחלט להפעיל את דייויס כשליח נסתר של מחאמיד לצורך רכישת מגרש בקציר. במהלך 1995 ערך עורך דין ג'בארין הסכם שליחות בין דייויס לבין מחאמיד. דייויס פנה לוועדת הקבלה של קציר, וביקש לרכוש מגרש מבלי לדוות לה על שליחותו. דייויס התקבל לקציר, קיבל ממחאמיד את הכסף הנחוץ לרכישת המגרש ולבניית הבית, וחתם כנדרש על כל מסמכי ההתקשרות עם הסוכנות היהודית ועם מינהל מקרקעי ישראל. ב-1996, לאחר כמה עיכובים ביורוקרטיים, החל מחאמיד לבנות את ביתו, ובכך עסק בשלוש השנים הבאות. בניינו של הבית הסתיים באביב 1999. במאי של אותה שנה ערכו דייויס ומחאמיד טקס חנוכת בית, שאליו הזמינו מספר מצומצם של אורחים ושל נציגי התקשורת. כמעמד זה חשף דייויס את דבר קיומה של השליחות הנסתרת, נשא דברים בגנות הגזענות, ובירך את תושבי קציר על הזכות שהתגלגלה לידיהם לעמוד במוקד המאבק לשוויון בין יהודים לערבים.

ביוני 1999 פנתה האגודה השיתופית קציר לבית משפט השלום בחדרה, בתביעת פינוי ובבקשה לצו מניעה זמני, שיאסור על משפחת מחאמיד להתגורר ביישוב. במקביל הגישו נציגי האגודה תלונה למשטרה כנגד מחאמיד ודייויס, בחשד להוצאת דבר במרמה. הדיון בבקשה לצו הזמני התקיים ב-14 ביולי 1999, וגם אליו הזמינו נציגי התקשורת, וכן, באמצעות דואל, פעילים למען שוויון זכויות. הדיון התקיים בפני השופט התורן, סברי מוחסיין, ובמהלכו נחקרו הצדדים על תצהיריהם. לידיעת השופט הובא דבר קיומה של העתירה בעניין קעדאן, כנתון העשוי להיות רלוונטי להחלטתו. הדיון התמקד בשאלה אם משפחת מחאמיד כבר עברה להתגורר ביישוב באותה עת, ובמניעי האגודה השיתופית

למנוע את מגוריה במקום. בסוף אוגוסט דחה השופט את הבקשה להוצאת צו מניעה זמני, ונימק את החלטתו בפגיעה ובחוסר הנוחות שייגרמו למשפחת מחאמיד אם תתבקש לעזוב את מקום מגוריה. בגוף ההחלטה לא התייחס השופט לשאלת חוקיות המדיניות שלא לאפשר לערבים לגור ביישוב, או לחוקיותו של חוזה השליחות. תביעת הפינוי של האגודה השיתופית קציר נגד משפחת מחאמיד ממשיכה להיות תלויה ועומדת בפני בית המשפט בחדרה, וטרם נקבע מועד לדיון בה. כך, במקביל לדיונים השונים בעתירת קעדאן, שנפרשו על פני ארבע שנים בקירוב, נוצרה בקציר מציאות חדשה עקב בניית ביתו של מחאמיד ומעבר המשפחה להתגורר בבית.

פרטי וציבורי במאבק חברתי: קווי מתאר

ראוי להבליט כמה אפיונים בסיסיים של כל אחת משתי צורות ההתנגדות הנידונות. עתירה לבג"ץ היא הליך שהפומביות שלו היא חלק בלתי נפרד ממנו, והיא תורמת במידה רבה להצלחתו. עתירת קעדאן סוקרה באופן נרחב למדי בכלי התקשורת המקומיים והבינלאומיים, ונודעה בשם "פרשת קציר". במסגרת סיקור זה, משפחת קעדאן נהפכה ממשפחה "פרטית", הפועלת לשיפור איכות חיה, לנכס ציבורי המסמל את המאבק באפליה האתנית הנהוגת בישראל. לעומת זאת, פעולתו של מחאמיד התנהלה במרחב פרטי וסודי. בין החתימה על הסכם השליחות עם דייויס לבין המועד שבו הוסר מעטה הסודיות בטקס חנוכת הבית – בעת שדייויס מסר את מפתחות הבית למשפחת מחאמיד – ההתנגדות למדיניות הטוהר האתני בקציר התמצתה בעצם עבודתו של מחאמיד בבניין ביתו. בנייה זו התנהלה אמנם לעין כל, אך תושבי קציר סברו כי מדובר בעבודת בנייה של קבלן ערבי בעבור בעליו היהודי, במסגרת ההתקשרויות המקובלות בשוק הפרטי.

אך מהו טיבה של הזיקה המתקיימת בין המימד הפומבי של העתירה לבין מעמדו של הסובייקט המבקש להיטיב את מצבו? בני הזוג קעדאן החלו את מאבקם המשפטי עם דימוי עצמי צנוע למדי של מחוללי שינוי חברתי. הם הדגישו את רצונם לתת לבנותיהן הזדמנות שווה לחיות במקום המבטיח איכות חיים טובה, רמת לימודים גבוהה ושירותי ציבור ופנאי ראויים. סירובן של הרשויות לאפשר להם לממש את רצונם זה, בשל היותם ערבים, פגע בהם באופן אישי. בתחילת התגלגלותו של התיק הדגישו שני בני הזוג את הפן האישי של סיפורם, וניסו להצניע את חלקם בהיבטים הכלליים והעקרוניים של התיק המשפטי. ככל שחלף הזמן, בעקבות קיומם של כמה דיונים מקדמיים בבית המשפט, ולאחר שסיפורם זכה לתהודה ולחשיפה ציבורית, בני הזוג נהפכו בעיני עצמם ובעיני אחרים לסמל למאבק עקרוני.⁶

אין להקל ראש בתחושת העוצמה והסיפוק העשויה לנבוע מהכרת העותרים, כי הם

⁶ ראו למשל, הארץ 27.3.98; Chicago Tribune 11.3.98; The New York Times 1.3.98.

משמשים סמל למאבק ציבורי רחב. אך במקביל יש להתחשב בעוכרה, כי העתירה לבג"ץ חייבה את קעדאן להפקיד את ענייניו בידי המומחים המשפטיים של האגודה לזכויות האזרח. קעדאן נהפך למיוצג. ניתוב הפעולה למישור ההתדיינות המשפטית מחייב כניסה למבנה יחסים אובייקטיבי של מומחה-לקוח. זהו מבנה של יחסי כוח, והוא לעולם אינו שוויוני; על אחת כמה וכמה כאשר הלקוח משתייך לקבוצת מיעוט ועורך הדין נמנה עם קבוצת הרוב. המומחה מצויד בידע שאינו עומד לרשות הלקוח, וידע זה, בתורו, מבטיח למומחה שליטה רבה על ההליך המשפטי ותוצאותיו. יתר על כן, מאחר שההליך המשפטי מתבצע במסגרת נוהלית ומוסדית שהלקוח אינו שולט בה, הוא מוצא עצמו בעמדת המתנה גם בנסיבות אופטימליות של חשיפה ציבורית ושל קיום מגע שוטף עם יועציו המשפטיים. הדיונים השונים, המשא ומתן המתנהל מאחורי הקלעים, הבקשות והמסמכים המוגשים לבית המשפט — כל אלה מתנהלים בין עורכי הדין לבין נציגי המדינה ולבין בית המשפט. הלקוח, במקרה הטוב, מיועד על התקדמות ההליך ומוזמן להביע את דעתו ביחס אליו. אבל, בסופו של דבר, גורלו מופקע מידי. זהו טיבו של הליך התדיינות משפטי בכלל, אך לפסיביות יחסית זו משמעות מיוחדת בנסיבות של פעולה, שמטרתה היא שינוי חברתי. הטרינספורמציה של העותר מלקוח בודד למייצגה של סוגיה ציבורית ממצה למעשה את השתתפותו הפעילה בהליך.

טיבה הפוליטי של עבודת מחאמיד בבניין ביתו מתחדד עוד מתוך ההשוואה למצבה של משפחת קעדאן. במקביל להתארכות ההליכים המשפטיים בעתירת קעדאן, נהפך מגרשה של משפחת מחאמיד לבית. הפעולה החשאית היא שאפשרה למחאמיד להיות אחראי לבניית ביתו, ולקביעת עובדות חומריות באתר המריבה עצמו. הפעולה המקומית, המחתרתית, היא זו שהתהפכה כאן לפעולה פוליטית, שאפשרה לבעל העניין ליטול את גורלו בידו, ליוזם ולקחת את אשר מגיע לו. יתר על כן, נראה שיצירת מציאות עובדתית זו הכריעה, במידה רבה, את גורל ההליכים המשפטיים שיזמו תושבי קציר, בניסיונם למנוע את מגוריו ביישוב.

אכן, גם מחאמיד תוודך ולויה על ידי יועץ משפטי. עורך הדין תאופיק ג'בארין, שסייע להליך המשפטי הפומבי בעניין קעדאן, הפעיל במקביל את מומחיותו כעורך דין מסחרי כדי לספק למחאמיד את המסגרת המשפטית המתאימה לרכישת המגרש ולבניית הבית. גם בין ג'בארין למחאמיד התקיימו אם כן יחסי מומחה-לקוח, וגם מחאמיד פעל על פי עצותיו של נציגו המשפטי. אך נראה כי דפוס ייצוג זה שונה באופן מהותי מדפוס הייצוג, שאפיין את היחסים בין פרקליטי האגודה לזכויות האזרח לבין קעדאן. מקומו של הייעוץ המשפטי בתהליך הכללי של המאבק הפוליטי, חשוב ככל שיהיה, סיפק רק מסגרת לפעולה הממשית של מחאמיד לשינוי המציאות החברתית בקציר. ג'בארין פעל בעיקר מאחורי הקלעים, והותיר למחאמיד את קדמת הבמה. צורת ייצוג זו הציבה את הלקוח בעמדה אקטיבית — עמדה העשויה להיתפס כהולמת במיוחד את הרעיון ששינוי חברתי מהותי יכול להתרחש רק בהשתתפות פעילה, ובסיוע תהליכי העצמה, של יחידים או של

קבוצות מקופחות, אשר מבקשים להיטיב את מצבם. בבג"ץ, לעומת זאת, הייצוג המשפטי הוא זה שתפס את קדמת הבמה.⁷

מעבר להיבטים הנוגעים למעמדם ולתפקידם של קעדאן ומחאמיד, מסלולי הפעולה השונים שננקטו בפרשת קציר מבטאים גישות נבדלות לאפשרויות השינוי החברתי במעמדם של הערבים בישראל. הגשת העתירה לבג"ץ מתיישבת עם דפוס הפעולה הטיפוסי לעורכי דין הפועלים לקידום מטרות חברתיות, במסגרת עבודתם בארגוני זכויות. בדפוסי פעולתם, עורכי דין אלה מגלמים אוריינטציה ליגאליסטית לשינוי חברתי. אוריינטציה זו מבוססת על תפיסה של עימות חזיתי עם המדינה – תפיסה הגורסת, כי הצד המבקש להניע תהליך של שינוי חברתי נדרש להליך ההתדיינות המשפטית, ועליו להשתמש באופן מיומן בכללי השיח המשפטי, ולהפעיל אסטרטגיות שכנוע המבוססות על עקרונות המשפט החוקתי. בהתאם לכך, לשון עתירתו של קעדאן סימנה מעבר מהמקרה הפרטי לעיקרון הכללי: מהמצוקה של המשפחה לשאלות הנוגעות לגיטימיות ההסדרים המשפטיים, שמתקיימים בין המדינה ושלוחותיה לבין הסוכנות היהודית.

פירושה המעשי של אוריינטציה ליגאליסטית זו הוא, שעורכי הדין הפועלים בעבור ארגוני הזכויות מקבלים עקרונית את כללי המשחק ה"נאותים", שבמסגרתם יש לפעול לשינוי מדיניות. לעומת זאת, כללי משחק אלה לא שיחקו תפקיד מרכזי במסלול הפעולה של דייוויס ומחאמיד, בסיועו של עורך הדין ג'בארין. ג'בארין לא רתם את מומחיותו המשפטית לעיגון פעולתם במסגרת של זכויות יסוד ועקרונות חוקתיים. תחת זאת, הוא פעל כעורך דין מסחרי שמצא בעבור לקוחותיו את הטכניקה המשפטית היעילה ביותר להשגת מטרות: השימוש בשליח נסתר הוא נורמה לגיטימית ביחסים בין בעלי אינטרסים כלכליים. השוק הכלכלי נושא, ולעתים אף מעודד ומתגמל, מידה מסוימת של הצפנת עובדות רלוונטיות במסגרת ההגנה על האינטרסים החומריים של צדדים, וחיי המסחר מניחים מידה של עורמה המובנית לתוכם. ג'בארין השתמש במנגנון המשפטי המגבה נורמטיביות זו כדי לקדם מטרה חברתית. המשפט, במקרה זה, לא תופעל במתכונתו המכוננת, קרי: במתכונת שבה הכרזה על קיומן של זכויות חוקתיות מהותיות מגלמת, כשלעצמה, את השינוי החברתי המבוקש ביחס לסדר הקיים. יש לציין כי המשפט תופעל כאן כמשאב טכני, ולא כמהות בפני עצמה; הוא תופעל כמנגנון הכפוף לנורמטיביות מסחרית, וגויס לאקטיביזם פוליטי מכוון-מקום ומכוון-קהילה.

התוצאה היתה, שדייוויס ומחאמיד הערימו על ועדת הקבלה בקציר והפעילו טקטיקה התואמת את התפיסה, כי חתרנות והעצמה אישית הן מסלולי פעולה פוליטיים חשובים

⁷ בקרב הציבור נודע תיק זה כ"תיק קציר", ולא כ"תיק קעדאן". גם עתירת דוויקאט, שבה פנה עותר פלסטיני לבית המשפט בבקשה שיורה למתנחלים להתפנות מאדמתו, מוכרת בארץ כפרשת "אלון מורה". בשני המקרים מדובר ב"עברות" של עתירות שהוגשו על ידי ערבים. כמישור הסימבולי עלולה אם כן עתירה לבג"ץ להביא למחיקת זהותם של עותרים ערבים, ולהנציח את הרושם כי היהודים הם ה"מעניקים" זכויות לערבים במסגרת שיח יהודי.

בתקופה המודרנית המאוחרת. דרך הפעולה שנקטו מחאמיד ודייויס — בגיבויו של עורך הדין ג'בארין — מצויה במתח עם האוריינטציה הליגאליסטית, שהוצגה לעיל. כאמור, אוריינטציה זו כוללת ציפייה כי המבקש לתקוף מדיניות פסולה — אפליה על בסיס לאומי, במקרה זה — צריך לעשות זאת באמצעות שימוש במשפט החוקתי והמינהלי. יתר על כן: כללי המשחק, החלים על מי שמתפעל את המשפט במתכונתו המכוננת, דורשים ציות לנורמות של גילוי נאות, תום לב, הגינות ושקיפות, אשר אינן מתיישבות תמיד עם הנורמות המקובלות בעולם המסחר. פעולת מחאמיד, אף אם היא כשרה מבחינה חוקית, אינה מצייתת לכללי משחק אלה — במיוחד לנוכח העובדה, שהמדיניות הנתקפת השתרשה במציאות הישראלית באמצעות חוקים, אמנות וכללים מתחום המשפט המינהלי והחוקתי.

אך מידת הציות לכללי המשחק ה"נאותים" אינה רלוונטית, או לכל הפחות מתגמדת, כשזו נבחנת מתוך אוריינטציה "מכוונת-מקום". שאלת הציות לכללי המשחק, כשזו נבחנת מתוך אוריינטציה שאינה מתפעלת את המשפט במתכונתו המכוננת, מסיטה את מוקד הדיון מהעוול שנגרם לערבים לסוגיות מופשטות של הוגנות ותום-לב הנידונות במנותק מההקשר הפוליטי וההיסטורי שבתוכו הן מתעוררות.

המתח הנורמטיבי, המתואר לעיל, נובע מן המשמעות הסוציולוגית השונה של כל אחד ממסלולי הפעולה שנקטו בפרשת קציר. עתירה לבג"ץ — יהיו תוצאותיה המעשיות אשר יהיו — היא במהותה פעולה מכוונת-מדינה. היא מבוססת על ניסיון לשנות את הסדר החברתי הקיים באמצעות שינוי עקרוני בכללי המשחק, ותוך שיסוי של אגף מדינתי אחד — בית המשפט — באגפים אחרים. התקיפה העקרונית והפומבית של מדיניות מקפחת מאתרת את הפוליטיקה, ואת אפשרויות שינויה, בתוך מגגנוני המדינה. התקיפה העקרונית דוברת בשפתה המובהקת של המדינה — שפת המשפט הקונסטיטוציוני; היא מציבה את שיח הזכויות המשפטי כדרך המלך של הפעולה למען מיעוטים מקופחים, והיא מניחה ששינוי פוליטי משמעותי יבוא "מלמעלה" — באמצעות דברם של שופטים המסוגלים להעניק זכויות.

לעומת זאת, פעולתו של מחאמיד, בסיועם של דייויס וג'בארין, היתה פעולה מכוונת-קהילה ומכוונת-מקום, ומטרתה היתה ליצור שינוי עובדתי בשטח, מבלי להתעמת ישירות עם המדינה. יתר על כן, היתה זו פעולה שהכריחה דווקא את אלה מתושבי קציר, שביקשו למנוע את מגוריו של מחאמיד בשכונתם, לפנות אל בית משפט מקומי בבקשת סעד. פעולת השטח שלהם, שבעקבותיה נפתח מסלול התקיפה המשפטית מטעם היישוב, יצר מצב שבו נציגי "הרוב" (היהודי) ניסו לגייס את המדינה כדי להגן על עצמם מפני "המיעוט" (הערבי). כמו משפחת קעדאן, הפנייה לבית המשפט מיקמה את תושבי קציר בעמדת המתנה לדברו של בית המשפט. בהחלטתו לדחות את הבקשה להוצאת צו מניעה, הבטיח השופט שדן בבקשה כי הדיון בתביעת קציר יתקיים בצ'לה של העתירה לבג"ץ. בג"ץ, מצדו, משהה את החלטתו כבר כמה שנים, מפעיל את כוחו שלא להחליט בסוגיות רגישות, קשוב גם הוא לשינויים במציאות החברתית המתרחשים במהלך השנים.

לסיכום, ניתן לאתר גירסאות שונות ואוריינטציות שונות של פעולה פוליטית, הצומחת "מלמטה". התת-פוליטי אינו עשוי מקשה אחת, ומיקומם של יזמי השינוי החברתי מחוץ למנגנונים הפוליטיים ה"רשמיים" הוא רק משתנה רלוונטי אחד לניתוח דפוס הפעולה המכוונת לשינוי חברתי. יתר על כן, יש לנתח את היחסים המתקיימים בין צורות שונות של פעולה תת-פוליטית, ולמקם צורות אלה בהקשר תיאורטי רחב יותר. זו מטרתנו בחלקו האחרון של המאמר.

מדינה ופוליטיקה במודרניות המאוחרת

תהליכים של ביזור (de-centering) הם מסימני ההיכר של המודרניות המאוחרת. מהו אופיו הבסיסי של תהליך זה? תקשורת המחשבים העכשווית מספקת דוגמה רלוונטית. הטכנולוגיה הבסיסית, שאפשרה את הופעת האינטרנט, פותחה בשלהי שנות השישים ונקראה Packet-switching. טכנולוגיה זו אפשרה למערכות תקשורת לפעול ללא מוקד בקרה מרכזי, והבטיחה לכל נקודה ברשת יכולת שווה של ממסר והפצת מידע. יתר על כן, אם קו תקשורת מסוים בין נקודה לנקודה נחסם או שותק מסיבה כלשהי, הטכנולוגיה הבטיחה כי האינפורמציה תנובת באופן אוטומטי לקו אחר, שמוביל אל אותה נקודה. טכנולוגיה זו פותחה במקורה כדי להבטיח המשכיות בזרימת אינפורמציה למרכז שליטה ובקרה צבאי, במקרה של מלחמה גרעינית, אך תוצאתה הבלתי צפויה היתה יצירתו של המבנה החברתי חסר המרכז הידוע כאינטרנט (Adams and Warf 1997).

תקשורת המחשבים מבטאת היגיון פרדיגמטי המתייחס למרחב התקשורתי כמונחים של זרימה, ולא כמונחים של מרכז והיררכיה. אותו היגיון פרדיגמטי ניתן ליישום ביחס למרחב הציבורי והפוליטי, והוא רלוונטי במיוחד לתיאורטיזציה של השינויים במעמדה ובעוצמתה הפוליטית של מדינת הלאום. המדינה — שאופיינה בעבר כמקור מגובש, סמכותי וכמעט בלעדי של יוזמה פוליטית — נתונה היום בצבת של לחצים, עקב תהליכים תת-מדינתיים ועל-מדינתיים כאחד. אורי רם (1999) מציע לחשוב על מעמדה הנוכחי של מדינת הלאום הישראלית בהקשר של מה שהוא מכנה "עולמקומיות":

עולמקומיות הוא מושג המורכב מצירוף התיבות עולמי (the global) ומקומי (the local). זהו הכינוי למצב הפוסט-מודרני החדש, המתהווה בשלהי המאה ה-20, שבו מגמות עולמיות ומגמות מקומיות, כשילובן הניגודי — מחלישות את יחידת הארגון והזהות המרכזית של המצב המודרני הקודם, היינו מדינת הלאום... המגמות הגלובליות הן מגמות העל השוחקות את מדינת הלאום "מלמעלה", מצד מערכות על-לאומיות טכנולוגיות, פיננסיות, תקשורתיות, גרשיות, מסחריות; המגמות הלוקליות הן מגמות הנגד השוחקות את מדינת הלאום "מלמטה", מצד הזהויות תת-לאומיות אתניות, דתיות, גזעיות, לאומניות, אזוריות, ותרבותיות אחרות (שם, 44).

בואוונטורה סאנטוס (Santos 1992) מתאר שינוי מבני זה במונחים של לחצים פוליטיים קונקרטיים המופעלים על המדינה במודרניות המאוחרת. מצד אחד, מתפתחת סופר-פוליטיקה השוחקת את מרכזיות המדינה "מלמעלה". עם זאת, מתפתחת תת-פוליטיקה, השוחקת את מרכזיות המדינה "מלמטה". השחיקה "מלמעלה" — בצורת הסכמים ואמנות אזוריות וגושיות, התפתחות של משפט מסחרי בינלאומי, שיח זכויות אדם גלובלי, וארגונים רב-לאומיים המערערים את היסודות הריבוניים שעליהם נשענת המדינה. השחיקה "מלמטה" — בצורת תביעות פוליטיות להכרה באינטרסים קולקטיביים מובחנים מסוגים שונים, באמצעות פעולתן של תנועות חברתיות המייצגות סדר יום פוליטי חדש, ועקב התפתחות אינטנסיבית של צורות משפט לא-מדינתיות. כתוצאה מלחצים אלה, קובע סאנטוס, המדינה מצויה במצב של "ביזור כפול" ("doubly decentered", שם, 133).

מנקודת מבט זו, הפעולה התת-פוליטית נתפסת כפרקטיקה התורמת לשחיקת מרכזיותה של המדינה בקביעת סדר היום הפוליטי. אך הצורה הספציפית שבה תורמת הפעולה התת-פוליטית לשחיקה זו אינה נתונה מראש. לעתים, היא פועלת בזיקה להקשר על-לאומי שבו פועלת סופר-פוליטיקה. כך, למשל, מכתב המופץ באינטרנט קורא למשתמשים לשלוח דואל למגנ"ל חברת בנטון, ולמחות על כוונת החברה להתקשר עם מתפרה הנמצאת בהתנחלות בשטחים הכבושים. לאחר כמה ימים מפרסם עיתון הארץ ידיעה המספרת על גל המחאות שהציף את בנטון, ועל כוונת החברה לסגת מההתקשרות המתוכננת;⁸ כך שההיזון ההדדי בין התת-פוליטיקה לסופר-פוליטיקה הוא חלק מדינמיקת הביזור. יתר על כן, יישום רעיון הביזור בניתוח סוציולוגי מחייב אותנו להחשיב לא רק את ערעור מרכזיותה של המדינה, אלא גם את צמצום יכולתנו לאתר מרכז של אקטיביזם חברתי בחברה האזרחית.

חרף האוריינטציות השונות של כל אחד ממסלולי הפעולה שניתחנו לעיל, אין מדובר באופוזיציה או בדפוסי פעולה הסותרים זה את זה. המאבק על המימד המרחבי (קרקע) מתנהל על ציר זמן שלאורכו מעצבת פרקטיקה אחת את רעותה, ולאורכו נמתחים שני אפיקי פעולה החוצים זה את זה בנקודות זמן מסוימות. לפיכך, בין הפרקטיקות נוצר יחס מעגלי המונע מאתנו לאתר במרחב נקודה כלשהי, שתהיה "מרכז". פעולתם של מחאמיד ודייויס אינה חיצונית להחלטתו הצפויה של בג"ץ בעניין משפחת קעדאן; היא נתון שחייבים להתחשב בו. פעולתם מהווה רכיב חשוב ביצירת מציאות יומיומית של חיים משותפים, ובהכנת דעת הקהל לאבסורד שבמדיניות הטוהר האתני. בתשובת המדינה לעתירה, מנו נציגי קציר סדרה של "תרחישי זוועה" העלולים להתרחש אם משפחה ערבית תתגורר ביישוב. השורה התחתונה של תרחישים אלו היתה, כי "השמיים יפלו". והנה, חלפו כמה שנים, 12 משפחות ערביות מתגוררות בשכונה שבה חיה משפחת ג'בארין (רובן בשכירות), משפחת מחאמיד עברה להתגורר בגבעה המערבית, והשמיים לא נפלו.

העתירה לבג"ץ — פעולה מכוונת-מדינה המתפעלת, בין השאר, שיח זכויות

טראנס-לאומי — תקפה את מדיניות הטוהר האתני של המדינה "מלמעלה". הפעלתו של דייוויד כשליחו של מחאמיד — פעולה פוליטית מכוונת-קהילה — תקפה את מדיניות הטוהר האתני של הקהילה "מלמטה". שתי הפעולות, שהן שתי גירסאות שונות של מה שכינינו "תת-פוליטיקה", מזינות זו את זו: החתירה המקומית תחת הלגיטימיות של העיקרון המאפשר סגרגציה, ואתגורו הפורמלי של עיקרון זה בהליך המשפטי, הם פעולות שלובות. מבחינה זו, עתירה לבג"ץ אינה מרכזית יותר מאשר פעולתו של מחאמיד — בסיועה של עמותת אל-בית — בתהליך השינוי של המציאות החברתית בישראל. מפרספקטיבה תיאורטית שעניינה שחיקת מרכזיות המדינה, פעולתו של מחאמיד תורמת לשחיקה זו באמצעות עקיפת המנגנונים מכווני-המדינה ותפעולם של מנגנוני שוק, בדרך לשינוי חברתי. פעולתו של קעדאן תורמת לשחיקת מרכזיות המדינה באופן אחר: התת-פוליטיקה, המופעלת על ידי האגודה לזכויות האזרח, משסה מנגנון מדינה אחד באחר; והיא ניזונה מעוצמתו הגוברת של שיח זכויות אדם גלובלי, מהחלפת מידע עם ארגוני זכויות ממקומות אחרים בעולם, ומחשית פונסטית המסופקת לה על ידי קרנות בינלאומיות.

יתר על כן, התת-פוליטיקה נוטה לפרק מאבקים חברתיים, שהתנהלו בעבר על בסיס הזהויות הקולקטיביות ה"ישנות": בראש ובראשונה, קטגוריות זהות מעמדיות. אולריך בק קושר את צמיחתה של התת-פוליטיקה לתהליך כללי של אינדיבידואליזציה. אך בניגוד לזיהויו של תהליך זה עם אוטומיזציה, ניכור ובדידות גוברת של היחיד, רואה בק באינדיבידואליזציה מצב חדש שבו "על יחידים לייצר, לבנים ולרקוח את הביוגרפיות שלהם כמו ידיהם" (Beck 1994, 22). צומח מימד חדש של פוליטיות; מימד "חסר-מרכז", שאינו מציית לקטגוריות הזהות ה"ישנות": הפוליטיקה החדשה, כותב בק, מערבלת ומטשטשת את הקטגוריות המסורתיות, שבאמצעותן אנו חושבים על פעולה פוליטית. זו פוליטיקה של הקשרים, שבה כל אחד חושב ופועל כ"ימני" וכ"שמאלני", כרדיקל וכשמרן, כדמוקרט וכאנטי-דמוקרט, כמיעוט וכרוב; תלוי בנושא, תלוי בנסיבות, תלוי במטרה, תלוי באמצעים, תלוי ברשתות ובכריתות האפשריות (ראו ראיון עם אולריך בק בגיליון זה).

לא קשה לזהות את מושגיו התיאורטיים של בק, ובמיוחד את הזיקה שהוא מנסח בין התת-פוליטיקה לבין התהליך הכללי של אינדיבידואליזציה, עם סוציולוגיה של מעמד בינוני (שְׁבֶּצ). אין זה מקרה שהדוגמה המרכזית, אשר באמצעותה מדגים בק את האינטנסיביות והאפקטיביות של הפוליטיקה החדשה, נוגעת למאבקים בענייני איכות סביבה ולהצלחת קבוצות שפעלו בתחום זה להציבה כנושא מרכזי בסדר היום העולמי. מאבקים למען איכות סביבה אכן מאפשרים היווצרות קואליציות החוצות קטגוריות מסורתיות של השתייכות פוליטית, אך לעתים הם מתנהלים לא רק תוך עימות עם יצרנים ובעלי מפעלים, שאינם ששים להשקיע בשיפור מתקניהם — אלא גם תוך עימות עם ארגוני עובדים החוששים למקומות העבודה של חבריהם, ועם קבוצות תושבים המעוניינות בפיתוח כלכלי של סביבתן.

אכן, המעמד הבינוני החדש הוא סוכן חשוב בשחיקת מרכזיותה של מדינת הלאום: הוא ניזון מסירקולציה של הון סימבולי שאינו יודע גבולות לאומיים — כגון ידע,

מומחיות, נגישות למידע וייצוגי איכות תרבותית שונים – והוא נשא מרכזי של אוריינטציה ניאורליברלית המבקשת להקטין את מעורבות המדינה בשוק הכלכלי, ולאפשר לשוק לפעול ללא מגבלות מקומיות-לאומיות.⁹ לפיכך נראה, כי יש למקם את הדיון על שחיקתה של המדינה בישראל גם בהקשר של דפוסי פעולתו ה"מופרטת" ו"חסרת המרכז" של המעמד הבינוני החדש.

מקרה המאבק בקציר מזמן לנו אפשרות מיוחדת במינה לבחון טענה זו. על פניו, המאבק בקציר מתנהל במונחי קטגוריות הזהות ה"ישנות": ככלות הכל, מדובר במאבקם של אזרחים המופלים לרעה על בסיס לאומי ואתני. מטרת מאבקם, במונחי הפוליטיקה ה"ישנה", היא קידום אינטגרציה בין יהודים לערבים. אך ספק אם מושג האינטגרציה, ועקרון הכוללניות המשתמע ממנו, מתאימים לניתוח העשייה הפוליטית שתוארה כאן. היהודים בסיפור קציר אינם חלוצים בספר והערבים אינם מכפר נידח. אלה וגם אלה הם בני המעמד הבינוני החדש שצמח בארץ, ואשר מזהה מקום מגורים עם קריטריונים גלובליים של "איכות חיים", שאינם עוצרים או מצייתים לגבולות לאומיים או להבדלים אתניים.¹⁰

יתר על כן, אינטגרציה, כמטרה עקרונית שראוי לפעול להשגתה, אינה מבטאת בהכרח את מאווייו הדחופים של כלל הציבור הערבי בישראל (לעומת סיפוק צרכים קהילתיים, למשל, והקצאה שוויונית יותר של משאבים למועצות מקומיות ערביות). השאיפה לגור בבית צמוד קרקע עם גינה ונוף, וליהנות משירותי פנאי וחינוך קהילתיים ברמה גבוהה – ולא דווקא אינטגרציה לשמה – היא העומדת כאן על הפרק. שאיפה זו נשענת על דיספוזיציות של יחידים החולקים קריטריונים משותפים של איכות חיים, ואשר מסוגלים לפעול למימושם הן מבחינת נגישותם למשאבים הכספיים הנחוצים לכך, והן מבחינת נגישותם לגורמים מקצועיים ופוליטיים המסייעים להם במידת הצורך.

השתייכותם של קעדאן ומחאמיד למעמד הבינוני רלוונטית להבנת צורת פעולתם הפוליטית. צורה זו, כאמור, אינה מבוססת על פעילות במסגרת תנועת-המון אלא על התקשרות עם ארגוני "מעמד חדש": ארגונים הדוברים שפת "זכויות", נשענים על מיומנותם המקצועית של מומחים בתחומים שונים, ומסוגלים לגייס ידע, תמיכה ומימון על בסיס זיקתם לרשתות חברתיות מקומיות וטראנס-לאומיות. יתר על כן, פעולתו של מחאמיד מגלמת "הפרטה" של מאבק חברתי; הפרטה המתיישרת עם האינדיבידואליזציה המאפיינת את האוריינטציה הפוליטית של המעמד הבינוני החדש. פעולתו של קעדאן, לעומת זאת, נשענת על שיח זכויות; שיח שאינו משקף בהכרח את הצרכים הקונקרטיים של מרבית האוכלוסייה הערבית, ואשר גם הוא נענה לאוריינטציה הפוליטית של המעמד הבינוני החדש. דוגמה מהעת האחרונה למתח האפשרי בין שפת זכויות לשפת צרכים היא מאבקם הציבורי של הנכים באוקטובר-נובמבר 1999. הנכים הציגו בתחילת מאבקם שלוש תביעות

⁹ ראו רם 1999. על חולשותיו של סדר היום הניאורליברלי, ועל הקשר בין חברה אזרחית שוויונית ומאוזנת לבין מדינה המתערבת חברתית וכלכלית, ראו Holmes 1995.

¹⁰ על צמיחתו של מעמד בינוני חדש בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל ראו Rouhana 1997.

שונות: יישום חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות, וכמיוחד הקמת הנציבות לקידום שוויון זכויותיהם שנקבעה בחוק; הכרה בזכותו של כל נכה לחיות בקהילה (להבדיל ממוסד), ותביעה לרפורמה בתחום הקיצבאות והזכויות הכלכליות של הנכים. במהלך המאבק, שכלל שביתת שבת של הנכים במשרד האוצר, החליטו הנכים להתמקד בדרישה השלישית – העלאת גובה קיצבאות הנכות – ולזנוח את שתי התביעות האחרות. עניין הקיצבאות אינו מוזכר בחוק לשוויון הזכויות של אנשים עם מוגבלויות, אך הוא נוגע לצרכים הקונקרטיים והיומיומיים של הנכים. ואילו שתי הדרישות האחרות נובעות מן הפעילות החקיקתית הממוקדת של ארגון הזכויות "בזכות" – הארגון העיקרי הפועל להשוואת מצבם של הנכים לשאר האוכלוסייה. מאפייניו של ארגון זה דומים לטיפוס הארגוני, שעליו עמדנו במאמר זה: זהו ארגון המבוסס על מספר מצומצם של פעילים בשכר, שבראשם עומדת משפטנית, והוא אינו נשען על חברות מסיבית ועל תמיכה פעילה של האוכלוסייה שהוא מייצג. האוריינטציה של הארגון נשענת, בעיקרה, על קידומו ותפעולו של שיח זכויות – ולא על שיח שעניינו הצרכים השוטפים של אוכלוסיית הנכים.¹¹

במקרה זה, קבוצה "חלשה" הצליחה לקדם את ענייניה באמצעות מאבק שנשען על מוביליזציה רחבה יחסית, ועל דפוסי פעולה מן הסוג "הישן". ארגון הזכויות תפס מקום שולי יחסית במאבק, והעניינים שהנכים ביקשו לקדם לא נפתרו במסגרתו. אך היכולת לנהל מאבקים מסוג זה, ולהצליח בהם, היא מוגבלת. מאבק הנכים הוא חריג בנוף של אקטיביזם חברתי בישראל, וחרוגותו מדגימה ומדגישה את הקושי של קבוצות אוכלוסייה חלשות לנהל מאבקים ציבוריים עממיים ורחבי היקף. יתר על כן, גם במאבק "מוצלח" זה ניכר המתח הפוטנציאלי בין סדר היום, שארגון הזכויות מקדם, לסדר היום הדחוף של האוכלוסייה הנזקקת. מבחינה זו, אנו רואים קווי דמיון בין המתח המצוי בבסיס מאבק זה לבין צורת מאבקם של מחאמיד וקעדאן ל"אינטגרציה" ביישוב הקהילתי קציר.

באופן כללי יותר, אנו סבורים שניתוח של מקרים מעין אלה מאפשר לחלץ לא רק קווי מתאר להתפתחותן של אסטרטגיות פוליטיות חדשות, אלא גם לדילמות החדשות ולמתחים שהן יוצרות. ככל שמתחזקת ההסתמכות על הפוליטיקה החדשה, כך גם מתעצמים מנגנוני השוק בתפקידם כערוצי ניהול של פעילות כלכלית-חברתית, וכך גם מצטמצמת יכולתן של קבוצות אוכלוסייה חלשות ולא "מיוצגות" לקדם את האינטרסים שלהן. במלים אחרות, יש להביא בחשבון כי התת-פוליטיקה, בייחוד זו המתווכת באמצעות מנגנוני השוק, עלולה לתפקד כמנגנון מרבד שיוביל לאי-שוויון בין "קהילות-אינטרסים" שונות. אפשר, אם כן, להגדיר בעיה זו באופן הבא: מדינה "שחוקה" ושוק פרטי מתחזק פותחים אמנם הזדמנויות חדשות לאקטיביזם חברתי, אולם הנהנה העיקרי מהזדמנויות אלה הוא המעמד הבינוני החדש, ולא דווקא הקבוצות החברתיות החלשות ביותר. מדינה "שחוקה" היא מדינה,

¹¹ כשעלה אחד מנושאי הקיצבאות בבג"ץ, לפני כמה שנים, סירב בג"ץ להתערב במדיניות החלוקתית של הממשלה ודחה את העתירה. נושא זה זכה לפתרון רק לאחר שביתת השבת של הנכים במשרד האוצר.

שבה הסקטור הציבורי נסוג ממעורבות ומהגנה על אוכלוסיות חלשות. במקביל, התחזקות הסקטור הפרטי ומנגנוני השוק אינה מלווה בהטלת אחריות ציבורית על גופים כלכליים לדאוג לרווחה ולשוויון חברתי – וזאת, בניגוד למה שהיה אפשר לדרוש, לפחות מבחינה קונצפטואלית, מן המדינה.

כפי שראינו, הסיפור של משפחות מחאמיד וקעדאן פותח אפשרויות חשיבה חדשות על אופייה של הפעולה הפוליטית בכלל, ועל מעמדה המשתנה של המדינה בחברה הישראלית בפרט. טענו כי הפוליטיקה משנה את אופייה, את מיקומה ואת כיוון פעולתה, ועלינו לעדכן בהתאם את הכלים המושגיים המשמשים לניתוח פעולה פוליטית של שינוי חברתי. במיוחד, ניסינו להראות שהתת-פוליטיקה היא אלמנט חשוב בתהליך שחיקת מרכזיותה של המדינה כמוקד של עוצמה, וכי היא מגלמת את התפתחותו של מרחב ציבורי היוצר הזדמנויות חדשות, אך גם מגבלות חדשות, לאפשרות היווצרותו של שינוי חברתי. במאמר זה, המבוסס על מקרה-מבחן אחד בלבד, ניסינו להתוות כיוון אמפירי ותיאורטי למחקרים עתידיים על הפוליטיקה החדשה.

אחרית דבר

מאמר זה נכתב לפני ההכרעה בבג"ץ 6698/95, קעדאן נ' מינהל מקרקעי ישראל ואח'. בית המשפט פרסם את החלטתו בענין ב־8 במארס 2000, בשעה שהחוכרת הנוכחית של תיאוריה וביקורת הוכנסה לדפוס. דעת הרוב נחתמה על ידי שלושה שופטים (ברק, אור וזמיר). נקבע, כי "המדינה אינה יכולה להשתחרר מחובתה החוקית לנהוג בשוויון בהקצאת זכויות במקרקעין, על ידי שימוש בגוף שלישי הנוקט מדיניות מפלה". כמו כן נקבע, כי העתירה "צופה פני עתיד", "ממוקדת ביישוב הקהילתי קציר", וכי "מטבע הדברים, קיימים יישובים מסוגים שונים, כגון קיבוצים, מושבים ומצפים", אשר "עשויים לעורר בעיות שונות". בהתאם לכך, השופטים הגדירו את שאלת הסעד המשפטי הקונקרטי כשאלה מורכבת. חלקו הראשון של הסעד הוא הצהרתי: "אנו מצהירים כי המדינה לא היתה רשאית על פי דין להקצות מקרקעי המדינה לסוכנות היהודית, לצורך הקמת היישוב הקהילתי קציר על בסיס של אפליה בין יהודים לבין מי שאינם יהודים". חלקו השני של הסעד מתייחס לבני הזוג קעדאן: "על המדינה לשקול את בקשתם של העותרים לרכוש לעצמם חלקת מקרקעין ביישוב קציר לצורך הקמת ביתם, וזאת על יסוד עקרון השוויון, ומתוך התחשבות בשיקולים השייכים לעניין – לרבות השיקולים הנוגעים לסוכנות ולמתיישבים במקום – וכולל הבעיות המשפטיות הכרוכות בעניין זה. על יסוד שיקולים אלה, על המדינה להחליט במהירות הראויה אם יש בידה לאפשר לעותרים, במסגרת הדין, להקים לעצמם בית בתחום היישוב הקהילתי קציר".

בקריאת הכרעתו של בית המשפט, ראוי לשים לב לעניינים הבאים (יודגש, כי אין בדברים שלהלן כוונה לדון באופן ממצה בכל היבטי ההחלטה):

1. מדובר בהחלטה תקדימית המחייבת את מדינת ישראל לפעול על פי עקרון השוויון בין אזרחיה היהודים לבין אזרחיה הערבים, ללא קשר למניע הקונקרטי המכוון את המדיניות.

2. אין בהחלטה התייחסות למעמדו של המיעוט הערבי בישראל ולהיסטוריה של אפלייתו.

3. ההחלטה מבחינה בין עבר לעתיד. באשר לעבר, נקבע כי לתושבי קציר עשויה לעמוד הטענה כי בשעה שהתיישבו במקום, היו להם ציפיות "שהיו מקובלות במקומן ובשעתן לחיות בסביבה 'חופשית מערבים'". ציפייה זו מוגדרת בהחלטה באופן המעלה שאלות חברתיות ומשפטיות סבוכות. היגיון שיפוטי זה השפיע על אופיו העמום של הסעד שניתן לבני הזוג קעדאן, כמצוטט לעיל.

כאמור במאמרנו, העותרים אכן זכו לחשיפה ציבורית ניכרת (אף לאחר פסק הדין), אך הם התעלמו מההחלטה עצמה. עדיין עומדת לפנייהם המשימה הסבוכה לקבל קרקע בקציר. כאמור, לא ניתן להבין את ההחלטה אלא בהקשר של פעולתו של מחאמיד, ושל התנאים המשתנים בחברה הישראלית בשנים שחלפו מאז הגשת העתירה.

ביבליוגרפיה

- קדר, סנדי, 1998. "זמן של רוב, זמן של מיעוט: קרקע, לאום, וריני ההתיישנות הרוכשת בישראל", עיוני משפט כ"א (3): 665–746.
- רבינוביץ, דני, 1999. "אורי דייזיס", חמישים לארבעים ושמונה (תיאוריה וביקורת 16–17): 169–172.
- רם, אורי, 1999. "בין הנשק והמשק: הפוסט-ציונות הליברלית בעידן העולמקומי", נייר עבודה מס' 12, אתנוקרטיה ועולמקומיות: גישות חדשות לחקר החברה והמרחב בישראל, ערכו אורי רם ואורן יפתחאל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 43–100.
- שמיר, רונן, 1996. "חברה יהודית ופונדמנטליזם דמוקרטי", עיוני משפט י"ט: 699–712.
- Adams, Paul, and Barney Warf, 1997. "Introduction: Cyberspace and Geographical Space," *The Geographical Review* 87(2): 139–145.
- Beck, Ulrich, 1994. "The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization," *Reflexive Modernization*, ed. Ulrich Beck, Anthony Giddens and Scott Lash. Stanford: Stanford University Press, pp. 1–55.
- Grinberg, Lev, 1991. *Split Corporatism in Israel*. New York: State University of New York Press.
- Handler, Joel, 1992. "Postmodernism, Protest, and the New Social Movements," *Law and Society Review* 26(4): 697–731.
- Holmes, Stephen, 1995. *Passions and Constraints*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Horowitz, Dan, and Moshe Lissak, 1989. *Trouble in Utopia*. New York: State University of New York Press.

- Kimmerling, Baruch, 1985. "Between the Premordial and the Civil Dimensions of the Collective Identity: 'Eretz-Israel on the State of Israel'," *Comparative Social Dynamics*, ed. Eric Cohen, Moshe Lissak and Uri Almagor. Boulder and London: Westview Press, pp. 262–283.
- Kretzmer, David, 1990. *The Legal Status of Arabs in Israel*. New York: Westview Press.
- Lasch, Christopher, 1979. *The Culture of Narcissism*. New York: W. W. Norton.
- Lichterman, Paul, 1995. "Beyond the Seesaw Model: Public Commitment in a Culture of Self-Fulfillment," *Sociological Theory* 13(3): 275–300.
- Mouffe, Chantal, 1992. "Democratic Citizenship and the Political Community," *Dimensions of Radical Democracy*, ed. Chantal Mouffe. Verso: London, pp. 224–240.
- Rouhana, Nadim N., 1997. *Palestinian Citizens in an Ethnic Jewish State: Identities in Conflict*. New Haven: Yale University Press.
- Santos, Boaventura De Sousa, 1992. "State, Law and Community in the World System: An Introduction," *Social and Legal Studies* 1(2): 131–142.
- Tocqueville de, Alexis, 1974. *Democracy in America*, New York: Penguin.
- Wuthnow, Robert, 1991. *Acts of Compassion: Caring for Others and Helping Ourselves*. Princeton: Princeton University Press.
- Yiftachel, Oren, 1998. "The Internal Frontier: Territorial Control and Ethnic Relations in Israel," *Ethnic Frontiers and Peripheries: Landscapes of Development and Inequality in Israel*, ed. Aharon Meir and Oren Yiftachel. New York: Westview Press, pp. 39–68.